

SEVİNC RƏSULOVA
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
ADPU
rasulova.s@mail.ru

MAARİFÇİ-REALİST UŞAQ ƏDƏBİYYATIMIZDA FƏSİLLƏRLƏ BAĞLI PEYZAJ LİRİKASI

Xülasə

Maarifçi-realist uşaq ədəbiyyatımızda mövzu və ideya dairəsi çoxistiqamətlidir. XIX-XX əsrlərin hüduqlarında Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında işlək mövzulardan biri də fəsillərlə bağlı əsərlər olmuşdur. İstər poeziyada, istərsə də nəsrə də təbiət mövzusu aparıcı yer tutmuşdur. Bu dövrdə peyzaj lirikamızın da çoxlu sayda nümunələri yaranmışdır. Bu nümunələri yaradan uşaq şairləri balacaları həmin varlıq və hadisələrlə tanış edir. Onların bədii-estetik zövqünü oxşayır, bilik, düşüncə dairəsini genişləndirirdilər. Uşaq ədəbiyyatımızın yaradıcılarından H.Qaradağının, R.Əfəndizadənin, Ə.İbrahimovun, A.Şaiqin və başqalarının dediyimiz mövzuda şeirləri vardır. Bütövlükdə təbiət mövzusunda qələmə alınmış uşaq şeirlərinin məzmun və ideya ahəngində bir nikbinlik var. Bu şeirlərdə həyata çağırış, gözəlliyə məftunluq əhvali-ruhiyyəsi hakimdir. Əlbəttə, bu, kiçik uşaqların qəlbini həyatın işıqlı tərəfləri, gözəlliyi ilə oxşamaq məqsədini daşıyır. Uşaqlarda nikbin əhvali-ruhiyyə formalaşdırmaq meyli ilə bağlıdır. Bu, uşaq yazıçılarının üzərinə düşən əsas missiyalardan biridir.

Məqalədə nəzərə çatdırdığımız dövrdə meydana gələn fəsillərlə bağlı lirik şeirlər tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Peyzaj lirikamızın dəyərli nümunələri olan bu əsərlərin mövzu, ideya-məzmun və sənətkarlıq xüsusiyyətləri şərh edilmişdir. Əsərlər təhlilə cəlb edilmiş, onların uşaq ədəbiyyatımızın inkişafındakı rolu aydınlaşdırılmışdır.

Açar sözlər: Maarifçilik, realizm, uşaq ədəbiyyatı, poeziya, peyzaj lirikası, fəsillər

XIX-XX yüzilliklərin qovşağında millət balaları üçün söz sərvəti ərsəyə gətirən şairlər rəngarəng təbiət varlıqları və hadisələri ilə bağlı poeziya nümunələri yaratmağa da meyl göstərirdilər. Bununla onlar həm balacaları həmin varlıq və hadisələrlə tanış edir, həm də onların bədii-estetik zövqünü oxşayır, bilik, düşüncə dairəsini genişləndirirdilər. Uşaq ədəbiyyatımızın yaradıcılarından H.Qaradağının dediyimiz mövzuda bir silsilə şeiri vardır. Həmin şeirlər XIX əsrin 80-ci illərində qələmə alınmış və “Vətən dili” (II hissə, 1888) dərsliyinə daxil edilmişdi. Silsiləyə daxil olan nəzm örnəkləri bunlardır: “Duman”, “Bulud”, “Yağış”, “İldırım”, “Şümşürək”, “Dolu”, “Şeh və qırov”, “Qar”. Lakonik həcmə malik həmin şeirlərdə müəllif adı çəkilən təbiət varlıqları və hadisələri, onların mahiyyəti, əmələ gəlmə səbəbləri barədə qısa, lakin dəyərli elmi məlumat verir. Belə demək mümkünsə, elmi məlumatı poeziyada əridir. Təbii ki, elmi bilginin bu cür təqdimi kiçik yaşlılar üçün daha yaddaqalan və təsirlidir. Məsələn, dolu, şeh və qırovun əmələ gəlmə xüsusiyyəti barədə şair belə məlumat verir:

Dolu
Buludlar bu qərar əgər çoxlaşa,
Əriş-argac bir-birinə dolaşa
Alçaq yerə savuq o dəm yığışır,
Yağış donur, dolu oluban düşür.
Şeh və qırov
Əgər buxar gecə ləngərin sala,
Savuqdan qalxmayıb alçaqda qala;

Şeh düşür havanın isti zamanı,
Qırov olur savuq isti zamanı (1, 470).

Göründüyü kimi, zəruri elmi məlumat, həqiqətən də, çox dürüst, sərrast şəkildə dörd misralıq şeirin hüdudlarına sığdırılmışdır. Belə bir üsulla məlumatın təqdimi uşaqlardan ötrü cazibədar və faydalıdır.

R.Əfəndizadənin də öz dərslərinə daxil etdiyi “Yağış”, “Quraqlıq”, “Bostan seyri”, “Təbiət və torpaq” (6, 15, 16, 17, 18), A.Şaiqin “Uşaq gözlüyü”ndə yer alan “Səhər” (12, 45), Əlisəttar İbrahimovun “Məktəb” jurnalında dərc olunan “Bağlarda axşamçağı” (1914, №7), imzası göstərilməyən “Yağışdan sonra” (8, 1916, №5) şeirləri də müxtəlif təbiət hadisələri və varlıqları ilə bağlı qələmə alınmışdır. Ə.İbrahimov “Bağlarda axşamçağı” şeirində maraqlı, dolğun bir mənzərə cızmışdır. Bədii nümunə təbii bir təbiət lövhəsini xatırladır. Çarpaz qafiyəli, dörd misralı, yeddihecalı nəzm nümunəsində müəllif uşaq poeziyamız üçün dəyərli olan bir peyzaj nümunəsi yaratmışdır. Şeirdən iki bəndə nəzər salaq:

Axşamçağı olunca,
Sərin düşər bağlara.
Günəş qızıl saçaqla
İşıq salar dağlara.

Ana alar qucağa,
Öpər, qucar balasın.
Uşaq baxınca bağa,
Susub kəsər nəvasın (8, 1914, №7)

A.Şaiqin “Səhər” şeirində isə günəşin doğulması, səhərin açılması fonunda təbiətin oyanması, aləmin nura qərq olması, təbiətdə baş verən canlanma gözəl bir şəkildə təsvir obyektinə çevrilmişdir.

Uşaq ədəbiyyatımızın təşəkkül və ilkin inkişaf mərhələsi sayılan XIX-XX əsrlərin hüdudlarında meydana gələn uşaq poeziyasında təbiət lirikasının mühüm bir qismini ilin fəsilləri ilə əlaqəli nəzm nümunələri təşkil edir. Belə şeirlərin kiçik bir hissəsi, ümumiyyətlə, il, ay və bütövlükdə dörd fəsil barədədir. Əsas qismi isə ayrı-ayrı fəsillərin təsviri və tərənnümü ilə bağlıdır.

H.Qaradağının “Vətən dili” (II hissə, 1888) dərslərinə salınmış “Dörd fəslin ünvanı”, “Mövsümlərin ibtidası”, “Aylar”, “İlin hesabı” (3, 84, 89, 90, 92), R.Əfəndizadənin “Fəsillər” (6, 10) və s. şeirlərini birinci qismə aid etmək olar. Bu bədii nümunələrdə il, ay və fəsillər barədə ümumilikdə danışılır. “İlin hesabı” şeirində H.Qaradaği oxuculara illə əlaqəli ilkin zəruri elmi məlumatlar verir: gecə, gündüz və bir sutka neçə saatdır; bir həftə neçə gündür; bir saat neçə dəqiqə, bir dəqiqə neçə saniyədir; bir ay neçə həftə, bir il neçə ay, bir əsr neçə ildir; hicri tarix və miladi tarix nədir və s. Əlbəttə, zəruri elmi məlumatın şeir vasitəsilə kiçik oxuculara təqdimi bu məlumatların daha tez və asan yadda qalmasına kömək edir.

R.Əfəndiyevin “Fəsillər” (“İlin dörd fəslisi”) şeiri heca vəznində, yeddi hecalı formada qələmə alınmışdır. Beş bənddən ibarət şeirin əvvəlki dörd bəndi aaab-bbbb... sonuncu bənd isə aaba şəkildə qafiyələnir. Tapmaca – qıfıl bənd formasında qələmə alınmış əsərdə müəllif xalq şeirinin həm forma, həm də məzmun cəhətlərindən ustalıqla faydalanmışdır. X.Məmmədov haqlı olaraq qeyd edir ki, burada “şair xalq şeirinin iki formasının sizntezindən uşaqlar üçün tamamilə orijinal əsər yaratmışdır” (9, 33).

Uşaq poeziyasında ayrı-ayrı fəsillərlə əlaqəli qələmə alınmış lirik örnəklər içərisində bahar fəslisi ilə bağlı şeirlər kifayət qədər çoxdur. Həmin nəzm əsərlərindən aşağıdakıları göstərmək olar: Həsənəli xan Qaradaği – “Bahar” (3, 94); Hacı Mirağa Mirmöhşünzadə Nəseh – “Bahariyyat” (“Türk nəğmələri məcmuəsi”ndə şairin bu sərlövhə ilə 2 şeiri vardır) (16, 18, 21); Rəşid Əfəndizadə - “Söhbət” (“Gap”), “Bahar”, “Bahariyyat” (“Baharın tərifisi”) (6, 11, 12, 12, 13); A.Səhhət – “İlk bahar”, “Yaz” (Bu adla şairin 2 şeiri vardır) (11, 46, 161, 172); M.Ə.Sabir – “Yaz günləri” (10,

380); A.Şaiq – “Bahar” (14, 26); H.Cavid – “İlk bahar” (13, 223); Feyzi – “Bahariyyə” (17, 1906, №4); Rza Sabit – “Bahar” (8, 1914, №6); Cəfər Cabbarzadə (C.Cabbarlı) – “Bahar” (8, 1915, №6); Fərid – “Yaz sabahı” (8, 1916, №4); Türk oğlu – “Bahar töhfəsi” (8, 1916, №5) və s.

Ümumiyyətlə, haqqında danışdığımız dövrdə uşaq poeziyasında bahar mövzusunda 20-yə qədər şeirin qələmə alındığını görürük. Bu lirik nümunələr kiçik oxucuların yaş səviyyələrinə, forma və janr xüsusiyyətlərinə, təsvir-tərənnüm çalarına, sənətkarlıq səviyyəsinə görə fərqli olsa da, mövzu hədəfinə görə oxşardır. Əlbəttə, yaz fəslə ilə əlaqəli poetik örnəklərin bu qədər çox olması səbəbsiz deyil. Bu, bahar fəslinin özünün gözəlliyi ilə bağlıdır. Bahar öz tərəvəti, füsunkarlığı, qaynarlığı, coşqunluğu ilə balacaların ruhunu, zövqünü daha çox oxşayır, onları əyləndirir, həyata, təbiətlə təmasa sövq edir. Belə bir dinamik münasibət və atmosfer istər-istəməz bədii düşüncəyə də sirayət edir. Haqqında söhbət açdığımız mövzuda yazılan şeirlərdə müəlliflər tərənnüm, peyzaj yaratmağa daha çox meyl göstərilir. Rza Sabitin “Bahar” şeiri kiçik yaşlı uşaqlara ünvanlanmış peyzaj lirikasının mükəmməl nümunələrindən sayıla bilər:

Bahar fəslə yetişdi,
Dağlar, daşlar qızıxdı,
Çıxdı günəş, əsdi yel,
Əridi qar, axdı sel.
Hamı əzhar açıldı,
Səhralara saçıldı.
Göyərdi çöldə taxıl,
Zəmilər oldu yaşıl.
Çiçəklərin iyləri
Bülbülün cəh-cəhləri,
Bəzəndirdi bağçanı,
Sevindirirdi bağbanı.
Oxur ormanda quşlar,
Fərəhlənir insanlar (8, 1914, №6).

Məqsədli olaraq bütöv çəkildə verdiyimiz şeirdə baharın bir sıra vacib atributları konkret, dəqiq ifadələrlə elə sərrast şəkildə poetizmə çevrilir ki, fəslin əsas mənzərəsini bir tablo kimi göz önünə gətirir. Bədii mətndə bir dənə də olsun artıq, gərəksiz söz yoxdur. Az hecalı (7 hecalı) misralar çevik qafiyə sistemi olan məsnəvi formasındadır. Şeirin ritm və ahəngi kövrək, qəlbi oxşayandır. Biz bu məziyyəti M.Ə.Sabirin dillər əzbəri olan, bərəsində kifayət qədər çox danışılan “Yaz günləri” şeirində də görürük.

H.Qaradağının “Yay” (3, 102), A.Səhhətin “Yay”, “Yay gecəsi”, “Yay səhəri” (11, 47, 70, 79) və s. şeirlər yay fəslə ilə əlaqədardır.

A.Səhhətin “Yay səhəri” şeiri bizim peyzaj lirikamızın mükəmməl nümunələrindən biridir:

Od tutub qırmızı atəşlə yenə yandı üfük,
Şəfəqin qırmızı rəngilə işıqlandı üfük.
Bir qədər çaydan uzaq, od qalamış dağda çoban,
Oyadır öz sürüsün otlaya yaylaqda çoban.
Yumuşaq göy çəməninin üstə düşüb şəh gecədən,
İsti yoxdur, hələ var bir balaca meh gecədən.
Ağ dumanlar ucalır göy üzünə dağlardan,
Çox sərin dir havası, keçmə bu yaylaqlardan.
Gün çıxır, göydə bulut qırmızı rəngə boyanır,
Kəndlilər çox yorulub, uyqudan indi oyanır.
Pəyədən mal-qaranı bəzi çıxardır qırağa,
Bəzi səhrayə gedir işləməyə, bəzi bağa (11, 79).

Şeir in gözəlliyi ilk növbədə burasındadır ki, bədii mətnə sənətkar yay səhərində təbiətin kəsb etdiyi, malik olduğu mənşərə ilə ictimai həyatın, insanların malik olduğu ovqatın, əhvali-ruhiyyənin təbii, inandırıcı və dolğun harmoniyasını yarada bilmişdir. Əsərin digər bir gözəlliyi də onun dil-üslub xüsusiyyətlərində, lirik ahəngində yaradılan lövhənin canlı bir dillə təqdimindədir. “Yay səhəri”ndən danışarkən K.Talibzadə doğru olaraq yazır: “Peyzaj lirikasının gözəl nümunələrindən olan bu parçada heç bir süni, xəyali, qondarma fikir və duyğu yoxdur. Şair yay səhərini gördüyü və duyduğu kimi, bütün təbii xüsusiyyətləri və əlamətləri ilə təsvir edir. Burada oxucu sanki yay səhərinin qoxusunu, şəhin rütubətini, səhər nəsiminin ətrini və nəfəsini duyur. Şair təbiəti insanla, ictimai həyatla qovuşmuş bir şəkildə canlandırır, bu iki aləmin vahid bir ahəngini tərənnüm edir” (15, 172).

Dərslıklərdə, uşaq mətbuatında və qiraət kitablarında payız fəslilə əlaqədar nəzm əsərlərinin sayı 10-dan çoxdur. Bu, o deməkdir ki, XIX-XX əsrin hüdudlarında uşaq şairlərimizi zikr olunan mövzu da xeyli dərəcədə maraqlandırmışdır. Həmin şeirlərdən bunları göstərmək mümkündür: H.Qaradaği – “Payız” (3, 114); R.Əfəndizadə – “Payız küləyi”, “Vəsf-i-payız” (4, 18, 31), “Payız fəslində” (5, 48); A.Səhhət – “Payız çağında” (7, 94); A.Şaiq – “Payız gecəsi”, “Payızın son ayı” (12, 53, 55), “Payız” (7, 84); Ağası bəy – “Payız” (8, 1915, №13); Arifə – “Payız” (8, 1913, №15) və s.

Payız xəzan fəslidir. Bu fəsildə təbiətin növrəği pozulur, cah-cəlalı dağılır. Ətraf aləm solğunlaşır. Həyatın şənliyi, şuxluğu öləziyir, məhsul yığılır, ilin barlı-bəhrəli çağları ötüb keçir və s. Təbii ki, payız mövzusunda qələmə alınan lirik nümunələr də məhz bu tipli detallar üzərində qurulur. Bu cür şeirlərdə fəslin ovqatından gələn bir kədər, qərriblik və hüzn notları özünü göstərir. Şairə Arifə “Məktəb” məcmuəsində çap olunan “Payız” şeirində fəslin mənşərəsini bu cür təbii, yaddaqalan ifadələrlə təqdim edir:

Yaşıl yarpaqlar
Baxınız, yox onlar.
Qalmış bəzəksiz
Bağlar, ormanlar.

Çəməndə güllər,
Yoxdur bülbüllər.
Biçildi getdi
Dənli sünbüllər.

Hanı o günlər,
Bağçada güllər?
Sevimli səslə
Cəh-cəh edənlər?

Arı gəzirdi
Çiçək əmirdi
Şirin bal ilə
Geri gəlirdi.

Tağlı bostanlar,
İyli reyhanlar,
Sorur arılar:

- Hardadır onlar? (8, 1913, №15)

Bütöv şəkildə verdiyimiz bu poetik mətnə, həqiqətən də, fəslin bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri, ümumi əhvalı və mənşərəsi şux, oynaq, sadə və axıcı bir dillə təsvir edilmişdir.

Mövzusu qısa həsr olunmuş şeirlərdə isə həmin fəslə aid səciyyəvi cəhətlər, tipik atributlar bədii sözün hədəfinə çevrilir. Abbas ağa Qayıbov Nazirin “Qış” (1, 567), M.Ə.Sabirin “Uşaq və

buz” (10, 379), Əlisəttar İbrahimovun “Qış gecəsi” (8, 1912, №4) və s. şeirlər qış mövzusunda qələmə alınmışdır. M.Ə.Sabirin kiçik məktəbli uşağın buzdan şikayəti, ona xitabı şəklində yazılmış “Uşaq və buz” şeiri bu gün də balacaların sevə-sevə oxuduqları bənzərsiz uşaq poeziyası nümunələrindən biridir.

Bütövlükdə təbiət mövzusunda qələmə alınmış uşaq şeirlərinin məzmun və ideya ahəngində bir nikbinlik, həyata çağırış, gözəlliyə məftunluq əhvali-ruhiyyəsi hakimdir. Əlbəttə, bu, kiçik uşaqların qəlbini həyatın işıqlı tərəfləri, gözəlliyi ilə oxşamaq, onlarda nikbin əhvali-ruhiyyə formalaşdırmaq meyli ilə bağlıdır. Bu, uşaq yazıçıların üzərinə düşən əsas missiyalardan biridir. V.Q.Belinski təsadüfi olaraq demirdi ki: “İlk yaşda olan uşaqlar üçün ən yaxşı kitablar elə kitablar ola bilər ki, bunlar uşaqları dünya ilə, təbiət və qismən tarix ilə şən bir surətdə tanış etsin” (2, 114).

XIX-XX əsrlərin hüdudlarında təbiət mövzusunda meydana gələn uşaq şeirləri eyni mövzu xəttinin sonrakı dövrdə dah gur və şahrah inkişafına əsaslı şəkildə stimül verdi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı (XIX-XX əsrlər) (tərtib edənlər: Məmmədov X., Həsənov A.). 3 cildə, II cild. Bakı: Nasir, 2002
2. Belinski V.Q. Seçilmiş məqalələr. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1948
3. Çernyayevski A.O., Vəlibəyov S.A. Vətən dili. II hissə. Tiflis: “Kəşkül” mətbəəsi, 1888
4. Əfəndizadə R. Uşaq bağçası. İstanbul: Yuvanaki Penyatoris mətbəəsi, 1898
5. Əfəndizadə R. Bəsirətül-ətfal. Badkubə: Tipoqrafiya Qubernskoqo pravleniya, 1901, 226 s.; II təb. İstanbul, 1907
6. Əfəndizadə R. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Gənclik, 1979, 134 s.; Bakı: Şərq-Qərb, 2006
7. Mahmudbəyazadə M. və b.-i. İkinci il. Tiflis: “Qeyrət” mətbəəsi, 1908
8. “Məktəb” jur. (1911-1920)
9. Məmmədov X. R.Əfəndiyevin uşaq şeirləri / İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə, 1974, №1
10. Sabir M.Ə. Hophopnamə. Bakı: Yazıçı, 1992
11. Səhhət A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Lider” nəşriyyatı, 2005
12. Şaiq A.T. Uşaq gözlüyü. Bakı: Orucov qardaşları mətbəəsi, 1910
13. Şaiq A.T. Milli qıraət kitabı. Bakı: Birinci hökumət mətbəəsi, 1919
14. Şaiq A. Əsərləri, 5 cildə, III c. Bakı: Azərnəşr, 1972
15. Talıbzadə K. Abbas Səhhət. Bakı: Gənclik, 1986
16. Zərdabi H.M. Türk nəğmələrinin məcmuəsi. Badkubə, Qubernski pravl. mətb-si, 1901
17. “Dəbistan” jur.

C. Расулова

Пейзажная лирика, связанная с временами года нашей детской просветительско-реалистической литературы

Резюме

В период нашей детской просветительско-реалистической литературы темы и идеи Азербайджанской детской прозы многогранны.

Одним из часто используемых тем в детской литературе Азербайджана в период XIX - XX веков, были времена года. Ведущее место и в поэзии, и в прозе занимала природа. В этот период было создано много примеров пейзажной лирики. Детские поэты, которые создали эти примеры, знакомят детей с этими созданиями и событиями. Улучшают их художественно-эстетический вкус, расширяют знания и объем мысли. Создатели нашей детской литературы Х. Карадаги, Р. Афандизаде, А. Ибрагимов, А. Шайг и другие написали стихи на тему. В целом, существует оптимизм в отношении содержания и идеи детских

стихов, написанных о природе. В этих стихах является доминирующим фактом призыв к жизни, настрой к обожанию красоты. Конечно, цель детских поэтов разукрасить маленькие детские сердца с яркими аспектами жизни, ее красоту. Речь идет о тенденции формирования оптимистического настроения у детей. Это одна из главных миссий детских писателей.

Данная статья является ярким примером того, что лирические стихи связанные с временами года стали предметом исследования. А также были прокомментированы темы произведений, идейное содержание и особенности мастерства которых, являются ценными примерами нашей пейзажной лирики. Проанализированы работы, написанные в статье, и разъяснены их роль в развитии нашей детской литературы.

Ключевые слова: Просвещение, реализм, детская литература, поэзия, пейзажная лирика, времена года

S. Rasulova

**Landscape theme lyrics associated with the seasons of our children's
enlightenment -realistic literature**

Summary

At this stage, the themes and ideas of our children's prose are multifaceted. Within the borders of the 19th -20th centuries, the seasons were one of the most important issues in the Azerbaijani children's literature. Both in poetry and in prose, nature is the leading place. During this period many examples of landscape lyric were also created. Children's poets, who create these examples, familiarize their children with these creatures and invents. Their artistic-aesthetic taste, knowledge, and scope of thought expanded. The creators of our children's literature have their poems on the theme of Karadaghi H., Afandizade R., Ibrahimov A., Shaigin A. and others. In general, in children's poems written about nature, take place optimism content and idea. In these poems, emotional exertion is dominated by appeal and exuberance. Purpose of children's poets, to decorate small hearts of children with bright aspects of life and their beauty. It is about the tendency to shape optimistic mood in children. This is one of the main missions on child writers.

Lyric poems have become the subject of research in relation to the chapters that occur during the period we have considered in the article. The themes, ideas and content of these works, which are valuable examples of our landscape lyric, have been interpreted.

After analyzing this work, we come to conclusion that the role in the development of our children's literature has been clarified.

Key words: Enlightenment, realism, children's literature, poetry, landscape lyrics, chapters

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 22.04.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Zahid Xəlil tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.